

**РЕЄСТРАЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД
ЯК МАСОВІ ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ
(20–30-ті роки ХХ ст.)**

Посилення громадського інтересу до історії церкви в Україні висуває потребу проведення відповідних джерелознавчих досліджень. Їх метою має стати з'ясування характеру наявної документальної бази історії релігійних рухів і церков, що діяли в Україні. Без таких дослідів неможливо накреслювати реальні перспективи вивчення історії окремих конфесій та всієї системи церковно-суспільних зв'язків.

Мова, передусім, йде про аналіз масових джерел. Якими є ці джерела за видовою та інформаційною ознаками? Чи спроможні вони сприяти об'єктивному вивченню всеукраїнських і регіональних процесів? Які сфери церковного життя знайшли повніше відображення в документах? В чому особливість джерел?

Відповідь на ці та інші важливі питання, що виникають у дослідників історії церкви в Україні, ускладнюються практичною відсутністю архівів церковних установ та організацій доби тоталітаризму, зокрема, 20–30-х років ХХ ст. Зазначена обставина актуалізує пошук інших джерел, що могли б компенсувати таку відсутність.

Пропонуємо звернути особливу увагу на документи й матеріали архівних фондів радянських установ, які в свій час займалися реєстрацією та контролем за діяльністю релігійних громад.

В умовах формування системи тотального нагляду держави за всіма проявами громадської ініціативи ціла низка державних органів (вертикалі Наркомату юстиції, Наркомату внутрішніх справ, Державного політичного управління) здійснювала такий контроль. Найбільш універсально і різнопланово його виконувала адміністративна гілка місцевої влади – адміністративні підвідділи райвиконкомів, відділи управління та адміністративні відділи губернських і окружних виконкомів рад, які, знаходячись у безпосередній підлеглих радянському апарату, водночас втілювали настанови Наркомату внутрішніх справ. Саме в діловодстві згаданих адміністративних органів сформувалися наглядові справи на окремі релігійні громади, або, як вони найчастіше називаються, “реєстраційні документи”. Діловодству адміністративних органів початку 20-х років було притаманним формування реєстраційних документів кількох релігійних громад в одну справу. Але вже з середини 20-х років визначилась доцільність заведення окремих справ на конкретну релігійну громаду. Мова далі піде саме про такий комплекс джерел.

Типовими вважаємо матеріали однієї реєстраційної справи архівного фонду Запорізького окрадмінвідділу, які нижче публікуємо. За архівним описом вона має назву “Документи релігійної громади м. Гуляйполе (протоколи, анкети, списки)” і датована 1925–1929 рр. В діловодстві справа була описана як “Свято-Троїцька релігійна громада м. Гуляйполе” [2].

Ознайомлення з матеріалами цієї справи та розкриття інформативних можливостей документів, що входять до її складу, на наш погляд, може дати ключ для розуміння наявних в архівах масових джерел, утворених релігійними організаціями. Спробуємо показати інформативні можливості названого комплексу джерел і підкреслити їх важливу роль у відтворенні соціальної історії названого історичного періоду.

Згаданий комплекс джерел заслуговує на увагу як характером їх інформації, так і вагомою часткою документів в державних архівах Південної України: Запорізької області (Ф.Р-316 – Запорізький окрадмінвідділ), Одеської області (Ф.Р-3865 – Одеський окрадмінвідділ), Миколаївської області (Ф.Р-118 – Миколаївський окрадмінвідділ) та ін. Документи, близькі за змістом до названих реєстраційних справ, відклалися також в архівних фондах численних райвиконкомів, які продовжували діяти після ліквідації в Україні окружної системи адміністративно-територіального управління, тобто в 30-і рр.

Характерною рисою джерельної бази проблеми є наявність частини реєстраційних документів та їх копій в різних фондах радянських органів (сільських та міських рад, волвиконкомів, райвиконкомів, окружних адміністративних відділів, губернських відділів управління, НКЮ, НКВС, ВУЦВК), що пояснюється бюрократизацією радянського державного апарату та його намаганням якнайщільніше контролювати всі прояви громадської ініціативи. Документи, пов'язані з реєстрацією та поточною діяльністю релігійних громад, на вимогу влади складалися ними в кількох примірниках.

Посилення тотального контролю за діяльністю церковних організацій втілювалося в загальну практику заведення в діловодстві наглядових справ на всі громади. Їх починали формувати під час державної реєстрації релігійних громад.

Хоча державний облік громад здійснювався із встановленням радянської влади, масову їх реєстрацію в Україні, в тому числі й на Півдні, було розгорнуто дещо пізніше – на початку 20-х років. У більшості випадків цьому передувала організація губернських і повітових ліквідаційних комісій та підвідділів по відокремленню церкви від держави (ліквідкомів). Спочатку вони створювалися у складі губернських і повітових відділів юстиції, а з вересня 1922 р. – у складі відділів управління, починаючи з 1923 р. – у складі адмінвідділів губернських і окружних виконкомів. Обов'язки реєстрації громад покладалися на центральну та губернські міжвідомчі комісії в справах товариств і спілок (аббревіатура з російської – МЕКОСО), що почали діяти згідно з Постановою ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. Спочатку вони існували при відділах управління губвиконкомів, а після адміністративної реформи 1925 р., в ході якої було ліквідовано губернську ланку місцевого управління, при окрадмінвідділах.

Утворенню зазначеного комплексу документів сприяло посилення уваги державної влади на початку 20-х років до антицерковної політики. Адміністративним органам ставилось в обов'язок формувати і поповнювати певний комплекс документів релігійних громад, а потім поповнювали його. Приводом до цього була вищеназвана реєстрація громад.

Централізм та уніфікаційне спрямування радянської політики взагалі і її антирелігійного вектора, зокрема, пояснюють причину наявності в реєстраційних справах типових документів, перелік яких було визначено інструкціями НКЮ та НКВС. Серед таких документів, як правило, знаходимо протоколи загальних зборів громад або зборів фундаторів з рішенням про заснування релігійної громади, статuti релігійних громад, списки їх членів, списки членів виконавчих органів громад, списки “службовців культу” та ін., про які піде мова [1, с.21-23]. По суті, набір реєстраційних документів, визначених в 1922–1924 рр., принципово не змінювався надалі.

Незважаючи на те, що означені документи створювалися релігійними громадами на вимогу влади, вони відображали особливості релігійної організації різних конфесій, свідчили про конкретні події, пов'язані зі створенням та діяльністю релігійних осередків.

Принциповим є те, що це, власне, були документи релігійних організацій, архіви яких не збереглися. В багатьох випадках реєстраційні справи виступають єдиним вцілілим джерелом.

Законоположення й адміністративні вказівки НКЮ та НКВС вимагали від релігійних общин не тільки необхідного мінімуму документів для державної реєстрації. Громади були зобов'язані регулярно подавати до адмінвідділів відомості про зміни в своєму керівництві, свою господарську діяльність. Ці відомості, зафіксовані документально членами правління релігійних товариств, додавалися до матеріалів реєстраційних справ.

Загальною вимогою при поданні до адміністративного органу документів на громаду було спорядження їх заявою про реєстрацію від імені засновників.

Обов'язково громади представляли свій статут. Аналізуючи статuti релігійних общин, дослідник має враховувати наступну обставину: адмінвідділом НКВС було розроблено типовий статут релігійних громад, яким зобов'язали керуватися всі громади при складанні своїх статутів. Текст типового статуту було опубліковано в Ч.21 Бюлетеня НКВС УСРР за 1923 р. Зразок мав чітку структуру: мета, функції, склад,

кошти, керування, порядок зміни статуту, порядок закриття громади. Поданий нижче статут Гуляйпільської православної Свято-Троїцької громади складений цілковито у відповідності з типовим (див. док. № 2).

Отож, вивчення статутів релігійних громад, які вміщені в реєстраційних справах, слід здійснювати після ознайомлення з типовим статутом. Це має застерегти від поспішних висновків про еволюцію релігійної організації церков і, зокрема, еволюцію адміністративного устрою конфесій. Маємо на увазі ту обставину, що типовий статут містив низку положень, які були обов'язковими для всіх конфесій і не були продуктом їх творчості. Зокрема – про вирішення усіх питань життя громади відкритим голосуванням на загальних зборах; про можливість зміни статуту громади двома третинами голосів членів громади з наступним затвердженням органами державної влади; про можливість закриття громади за постановою окривконкому або НКВС внаслідок арешту частини членів громади та ін. [1, с.44-45]. Тобто, принципові положення організації, реорганізації і ліквідації громад були наперед визначені владою. Вони несли на собі відбиток так званої диктатури пролетаріату. Статути свідчили не стільки про внутрішні тенденції розвитку релігійних організацій, скільки про міру примирення й деформації різних конфесій під диктатом влади.

Зобов'язуючи релігійні осередки діяти на основі уніфікованих статутів, які розв'язували руки адміністративній сваволі влади, від імені віруючих, які формально виступали в ролі засновників громад, вимагалася підписка. Суть підписки полягала в спеціальному підкресленні своєї відповідальності за протиправні дії (див. док. № 3). Декларувалася готовність громади подавати будь-які відомості органам влади, безперешкодно допускати її представників для знайомства з документами і поточними справами, оперативно повідомляти про всілякі зміни у складі органів її управління. Типовий текст підписки містив зобов'язання фундаторів надавати у розпорядження губернського адмінвідділу і його підвідомчих органів протоколів загальних зборів громади та протоколів засідань правління й ревізійної комісії, а також звітів правління і ревізійної комісії. Це положення підписки пояснює наявність в документах адміністративних відділів численних копій протоколів і звітів релігійних громад.

Серед типових реєстраційних документів були списки керівних органів громади – священнослужителів і причету.

Списки керівництва релігійних громад склалися за формою, визначеною інструкціями НКВС. Вони передбачали: а) прізвище, ім'я, по батькові; б) вік; в) соціальний стан до Жовтневої революції; г) майновий стан; д) наявність духовного сану і обов'язки, виконувані в релігійній громаді; е) рік, з якого людина належить до даної конфесії; ж) місце проживання та адреса [1, с.23].

Такі відомості надають багатий матеріал для соціальної характеристики керівництва громад. Вони здатні зняти упереджені ідеологізовані оцінки про соціальне походження і становище керівників релігійних осередків, їх належність чи неналежність до місцевого населення. Чисельність служителів культу, членів церковних рад або правлінь громад свідчить про величину релігійних товариств, демократичність або навпаки – про авторитарність принципів їх побудови. Списки, водночас, опосередковано повідомляють і про час виникнення та найбільшого розвитку громад певної конфесії на території регіону.

В реальній практиці правління громад не завжди подавало всі відомості, передбачені інструкціями. Наприклад (див. док. № 7, 8), часто-густо не зазначався соціальний стан осіб до Жовтневої революції. Не вказувався рік, з якого людина була належною до релігійної громади. Зрозуміло, що такі відомості для православних, на відміну від протестантів, мали певну формальність. Належність до конфесії ототожнювалася з днем хрещення людини, про що зайвим було додатково згадувати. Лише у випадках, коли на території старої парафії Російської Православної Церкви виникала оновленська громада або громада Української Автокефальної Православної Церкви і це виникнення супроводжувалося конфліктом, розколом парафії на дві (як правило) частини, тоді у списках духовенства і причету частіше зазначався час приєднання до нової конфесії.

Оновлення списків керівництва релігійних громад здійснювалося під час чергової перереєстрації громади, а інколи – щорічно. В результаті в реєстраційних документах частини громад збереглися такі списки за різні роки. Це надає можливості простежувати динаміку змін, що відбувалися в організації та управлінні громадами.

Аналогічно наявні в реєстраційних документах списки віруючих здатні надати відомості про особливості соціального складу віруючих, їх вік, заняття, соціальне походження. Прізвища віруючих, записані, як правило, сім'ями, свідчать про традиційну релігійність, патріархальність звичаїв і консерватизм релігійної свідомості значної частини населення. Водночас збільшення чи зменшення списків віруючих, форма їх складання, охайність чи поспішність оформлення і т. ін. можуть бути додатковими показниками відносно спокійного організаційного стану парафії чи, навпаки, посилення всередині неї напруженості та конфронтації у зв'язку з загостренням суперечностей між різними православними конфесіями (наприклад, “тихонівцями” і “обновленцями”), коли кожен з осередків колишньої єдиної парафії прагнув залучити на свій бік якнайбільше прихильників. В пропонованій нижче добірці документів списки парафіян не подано як відносно громіздкий вид документів для такої стислої публікації.

Списки членів громад належало супроводжувати анкетними відомостями про них, які в документах найчастіше називаються анкетами релігійних громад. Їхня форма так само була визначена державними органами, отож є типовою і зручною для порівняння та статистичної обробки. (Це також зробило згаданий вид джерел масовим). Вона передбачала визначення чисельності віруючих за статтю, віковим поділом, освітнім рівнем, соціальним та майновим станом (див. док. № 4). Крім передбачених у законодавчому порядку вищезгаданих відомостей, як правило, вона містила додаткову інформацію: національний склад віруючих, сутність і основні догмати віровчення, наявність в розпорядженні громади спеціального богослужбового приміщення, адміністративне підпорядкування громади, наявність релігійних цінностей та бібліотеки, кількість і склад причету, характер взаємин з місцевою владою, “ненормальності в житті громади”. Відповідь на ці питання анкети, яку давали фундатори громади, її уповноважені або причет, здатна допомогти дослідникам уточнити низку питань, пов'язаних з проблемою національного руху в церковному середовищі, адміністративною структурою релігійних організацій, змінами у складі керівництва громадою тощо.

Типовими документами, які діючі релігійні громади подавали на вимогу влади і які відклалися в документах реєстраційних справ, були їх піврічні матеріальні (фінансові) звіти. При реєстрації адміністративні органи нерідко вимагали подавати звіти за повний минулий рік (див. док. № 6). Необхідність збирання таких відомостей владою мотивувалася “метою догляду за відповідним з умовами договору використанням молитовних будинків та речей культмайна, що містяться в них”.

Звіти вимагалось подавати у вигляді таблиці, розділеної на дві графи: прибуток і видаток. Прибуткова частина передбачала визначення валової кількості свічок, проскур, вінчиків, оливи, полотна та їх оціночної вартості. Окремо мали бути зазначені суми тарілкового і кишенькового збору, суми пожертвувань на утримання молитовного будинку, зібрані в приміщенні церкви та поза нею під час виконання треб, суми пожертвувань від спеціальних зборів та інші надходження.

Видаткова частина звітності мала фіксувати суми витрат громади на придбання свічок, проскур, вина, ладану, вінчиків, оливи, а також витрати на страхові внески, сплату державних податків з будівель та за оренду земельної ділянки, на ремонт молитовного будинку. Окремі позиції передбачали фіксацію коштів громади, витрачених нею на купівлю предметів культу (“церковного вбрання та начиння”) та на сплату утримання священнослужителям і церковнослужителям [1, с. 115].

Неважко помітити, що поданий вище перелік позицій матеріальної і фінансової звітності громад був зорієнтований не стільки на догляд “за відповідним з умовами договору використанням молитовних будинків та речей культ майна”, скільки на з'ясування економічного становища релігійних громад, визначення основних джерел їх

фінансового забезпечення, пріоритетів у розподілі громоадою наявних грошових коштів, декларування заробітку служителів.

Отож, подібна документація слугувала добрим матеріалом для вивчення характеру розвитку релігійних організацій, сигналізувала про їх матеріальне зміцнення чи, навпаки, ослаблення, що могло бути використано й використовувалось органами влади для здійснення антирелігійних заходів.

Крім матеріальних і фінансових звітів, місцеві органи радянської влади нерідко вимагали від релігійних громад і подання письмових звітів про діяльність громад за минулий рік. Такі звіти в реєстраційних справах громад зустрічаємо, здебільшого, за рік, що передував реєстрації (див. док. № 5). Часто адмінвідділи вимагали такі звіти як необхідну умову реєстрації громад.

Тексти статуту релігійної громади, підписки, договору на користування молитовним будинком, матеріальної звітності чітко відбивали негативне ставлення влади до релігійних організацій, фіксували державну оцінку релігійних організацій як осередків скупчення антидержавних елементів. Водночас вони засвідчують безправне становище релігійних організацій і їх конформізм у визначенні власного становища в державі.

Виконуючи взяті перед органами місцевої влади зобов'язання, правління громади надсиало до райвиконкомів та адміністративних відділів окрвиконкомів безпосередньо (якщо громада знаходилась на території окружного центру) відомості про зміни в керівництві общиною, протоколи її загальних зборів та засідань церковної ради. Цінність цього масиву документів непересічна, як первинної інформації про організаційні процеси і перебіг релігійного життя на парафіяльному рівні. Із звітної інформації громад дізнаємося, наприклад, про найважливіші події, що відбувалися у житті парафії, про зміни в адміністративному керівництві громоадою, міру релігійної активності населення, специфіку стосунків з владою тощо.

Протоколи загальних зборів і засідань членів правлінь та церковних рад (див. док. № 9–11) повідомляють про зловоденні проблеми життя релігійних громад: піклування про належну організацію богослужінь, забезпечення громад священиками, про перевибори керівництва громади, підтримання в належному стані богослужбових будівель, про матеріальне забезпечення священнослужителів і церковнослужителів, про набуття церковного майна, роботу церковного хору тощо. В протоколах релігійних громад знайшло відображення й ставлення віруючих до поворотних політичних моментів вітчизняної церковної історії, як, наприклад, до “Декларації” Митрополита Сергія про лояльність до радянської влади (док. № 9) тощо.

Серед рішень церковних рад привертають до себе особливу увагу такі, що характеризують суперечливе державно-правове становище церкви в умовах радянської влади і передають специфіку суспільно-політичного розвитку України. Серед документів Свято-Троїцької громади привертають увагу рішення, зафіксовані протоколами керівних органів, про заборону “ночувати в сторожці без пред’явлення документів у міліцію” [2, *арк.145*], “про оплату з церковних сум податку за позбавлення права голосу”, “про сплату з церковних сум штрафу за здійснення над хворим у лікарні релігійного обряду” [2, *арк.162*] тощо.

Значимість звернення дослідників до протоколів релігійних організацій, збережених в документах реєстраційних справ, зростає, оскільки вони нерідко виступають єдиними оригінальними свідченнями діяльності громад.

Реорганізація системи державного управління на межі 20–30-х рр. знищила окружні структури, в складі яких були окружні адміністративні відділи. Але вона не принесла релігійним організаціям звільнення від опіки держави. Ця опіка стала ще більш жорсткою і механістичною. Вона сконцентрувала розв’язання всіх питань лише на найвищому рівні, перетворюючи низову гілку влади на статичних виконавців директивних доручень.

Формально функції окружних адмінвідділів мали перебрати на себе адміністративно-міліцейські відділи райвиконкомів. Але їх працівники, отримавши більш широкі зобов’язання по нагляду за релігійними організаціями, не отримали прав

по забезпеченню свободи совісті в суспільстві та відокремлення церкви від держави. Як правило, вони не мали й практичних можливостей та належної компетентності.

Доба форсованого соціалістичного будівництва, яка почалася із згортанням непу, перекреслила проблему врегулювання церковно-державних взаємин. Питання державної церковної політики було поставлено в іншу площину: остаточно і якнайшвидше усунути релігійні організації із сфери суспільних взаємин. Вірогідно, саме з таким зміщенням акцентів антицерковної роботи й було пов'язане скорочення штатів посадових осіб, основними обов'язками яких була робота в галузі "відокремлення церкви від держави". На етапі сталінської модернізації країни держава визнала за недоцільне збереження такої ланки місцевого апарату. Все це прискорило руйнацію релігійних громад.

Відсутність у 30-і роки ХХ ст. спеціальних органів державної влади із структурою, аналогічною окрадмінвідділам, унеможливила й створення комплексів масових джерел, подібних реєстраційним документам релігійних громад.

Подібні документи досить фрагментарно збереглися у фондах райвиконкомів здебільшого першої половини 30-х років.

Документи другої половини 30-х років, які мали характеризувати стан церковних громад, збережені в архівах України, стають зовсім формалістичними. Гіршим є те, що в більшості випадків документи райвиконкомів, а серед них і адміністративно-міліцейських відділень, які опікувалися взаєминами влади з церквою, не встигли стати здобутком національного архівного фонду перед Другою світовою війною. Вони не були впорядковані та передані до місцевих архівних установ і небезпідставно вважаються втраченими.

Таким чином, оглянувши комплекс документів реєстраційних справ адміністративних органів радянської влади, відзначаємо парадоксальну ситуацію. Саме завдяки безправному і аномальному становищу релігійних організацій в радянській державі 20–30-х років сьогодні маємо комплекси документів релігійних громад у фондах радянських адміністративних органів різних рівнів – від сільської ради до ВУЦВК, переважно – у фондах райвиконкомів та адміністративних відділів окрвиконкомів.

Документи релігійних громад в названих архівних фондах дозволяють предметно вивчати соціальні параметри розвитку конфесій і релігійних рухів, міжконфесійні та державно-церковні взаємини в Україні. Особливо повно для вивчення представлено масив фондів місцевих адміністративних відділів 20-х років ХХ ст. – в час, коли модель державного адміністративного устрою лише починала еволюціонувати в бік повної диктатури.

Характеризована вище група масових джерел, наявних в архівних фондах адміністративних органів влади, до певної міри здатна компенсувати фактор відсутності архівів релігійних організацій 20–30-х років ХХ ст.

* * *

Для унаочнення типовості аналізованих документів пропонувану нижче добірку складено за матеріалами однієї реєстраційної справи. Це матеріали Свято-Троїцької православної релігійної громади с. Гуляйполе Гуляйпільського району Запорізького округу за 1925–1929 рр. Громада перебувала в юрисдикції Російської Православної Церкви. Беручи до уваги ці відомості, заради спрощення археографічного оформлення в заголовках опущено відомості про конфесійну належність та місцезнаходження громади.

Археографічне опрацювання джерел проведено за правилами видання історичних документів.

До публікації включено оригінали і засвідчені копії документів. Це також одна із особливостей реєстраційних документів: вони створювались у кількох рівнозначних примірниках; копії засвідчувались підписами посадових осіб громади, а при необхідності (статуту, договори) – нотаріальним порядком.

Всі документи публікуються у повному обсязі. Не подано лише прізвищ уповноважених осіб від громади, які підписались під документами (за винятком членів

правління). Загальна кількість підписів досягала п'ятдесяти. Значна їх частина нерозбірлива. За неграмотних розписувались освічені парафіяни.

Документи подаються мовою оригіналу із збереженням стилістичних і орфографічних особливостей епохи, різночитань географічних термінів і назв (Гуляйполе, Гуляй-Поле, с. Гуляйполе, м. Гуляйполе), українізмів і українських лексичних форм: “одноверци” (замість російського “единоверцы” (док. № 1), Кондратович (замість російського Кондратьевич (док. № 11) тощо. Це ж стосується й написання з великої літери низки термінів і аббревіатур, традиційно вживаних у 20-х роках, а також церковної термінології. Подібний матеріал може прислужитися дослідникам історичної географії, демографії, культурології, мовознавства та інших наук. Хоча в цілому автор публікації прагнув узгодити обробку тексту документів з правилами сучасного правопису.

Скорочені в текстах документів частини слів відтворено в квадратних дужках. Незрозумілі місця текстів зауважено в примітках.

Джерела та література

1. Відокремлення церкви від держави й школи від церкви: Зб. декретів, інструкцій та обіжників УСРР та СРСР з поясненнями п[і]д[і]вділу культів при НКВС УСРР. – Харків, 1926.
2. Державний архів Запорізької області. – Ф.Р-316. – Оп.3. – Спр.171.

Список скорочень, які зустрічаються в поданих документах:

Губадмінвідділ – адміністративний відділ губернського виконавчого комітету

к, коп. – копійок

л. – літ, років

п. – пудів

р., руб. – карбованців

РИК – районний виконавчий комітет

Св. – Святий, Свята

свящ. – священик

ф. – фунтів

чел. – чоловік.

№ 1

1925 р., вересня 22. – Договір Свято-Троїцької релігійної громади на користування храмом і культовим майном

Мы, нижеподписавшиеся граждане Гуляйполя Запорожского округа, имеющие в нем местожительство и принадлежащие по своему вероисповеданию к Греко-Восточной Российской Православной Христианской Церкви, заключили договор с Гуляйпольским райисполкомом в том, что сего числа приняли от него в бесплатное бессрочное пользование находящиеся в Гуляйполе богослужебные здания: храм во имя Св. Троицы и приписную к нему церковь кладбищенскую во имя Св. Ап[остола] Фомы с двумя при них сторожками, и предметы культа, в них находящиеся, по особо заверенной нами своими подписями расписки на нижеследующих условиях:

1) Мы, нижеподписавшиеся граждане обязуемся беречь переданное нам по описи государственное достояние и пользоваться им и предоставлять в пользование своих одноверцев только соответственно его назначению, принимая на себя всю ответственность за целостность и сохранность такового.

2) Мы обязуемся принять все меры к тому, чтоб врученное нам имущество не было использовано для целей, не соответствующих ст. I настоящего договора. Для этого обязуемся в принятых нами по договору богослужебных помещениях не допускать: а) политических собраний враждебных Советской Власти направления, б) раздачи, продажи и хранения книг, брошюр, листовок и всякой литературы, направленной против Советской Власти и ее отдельных представителей, в) хранения ценных вещей,

почему-либо не внесенных в акты об изъятии ценностей или приобретенных после его составления, г) произнесения проповедей и речей, враждебных Советской Власти и ее отдельных представителей, д) набатных тревог для созыва населения в целях возбуждения его против Советской Власти, вообще относительно пользования колокольнями мы обязуемся подчиняться всем распоряжениям Гуляйпольского РИКа; е) беспорядков, ведущих к нарушению общественного спокойствия, ж) хранения каких-либо предметов, составляющих частную собственность граждан.

3) Мы обязуемся из своих средств производить оплату всех текущих расходов, принятых нами по договору, богослужебных зданий и находящихся в них предметов, как-то: по ремонту, страхованию, охранению, по оплате местных обложений, не прибегая для этого ни к какому рода обязательным сборам или взносам.

4) В полученную нами при подписании договора и заверенную подписью представителя Гуляйпольского райисполкома опись мы обязуемся вносить все вновь поступившее (путем покупки, пожертвований и передачи из других церквей) предметы религиозного культа.

5) Для периодической проверки и осмотра переданного нам государственного имущества мы обязуемся по первому требованию допускать в небогослужбное время представителей Губадминотдела.

6) Договор может быть расторгнут: а) в случае неисполнения нами каких-либо обязательств, вытекающих из сего договора, или прямого его нарушения, причем, в обоих случаях мы несем ответственность согласно закона Республики.

7) Договор подлежит пересмотру в случае перехода к иной из церковных группировок, уже существующих или могущих возникнуть, о чем мы обязуемся давать Губадминотделу своевременное извещение.

8) В случае желания нашего прекратить действие договора мы обязуемся довести о том до сведения Губадминотдела причем до сдачи имущества местному исполнительному комитету мы остаемся ответственными за его целостность и сохранность, как и во всех случаях, указанных в ст. 6 и 7 настоящего договора.

9) Каждый из нас, подписавший договор, может выбыть из членов его участников, подав о том письменное заявление в Губликвидком, с которым подписан договор, но до формального выбытия своего из числа участников его несет полную ответственность за нарушение всех статей договора.

10) Каждый гражданин, принадлежащий к нашему религиозному течению и не опороченный по суду, имеет право подписать наш договор и после сего числа быть участником прав и обязанностей, из сего договора вытекающих, в чем оказать ему мы не имеем права.

Подлинный сей договор хранится в делах исполнительного комитета Совета Раб[очих] Депутатов, а копии выдаются гражданам, его подписавшим и получившим в пользование богослужбное здание и все предметы, находящиеся в нем.

Председатель церковного совета: Н.Бохан

Член правления: А.Казаненко

Секретарь: Н.Войцеховский*

ДАЗО. Ф Р-316. Оп.3. Спр.171. Арк.60-61.

Оригінал. Рукопис

№ 2

1925 р., листопада 2. – Статут Свято-Троїцької релігійної громади

I. Задачи общества

* Нижче – підписи засновників громади.

1. Гуляйпольское Св. Троицкое религиозное общество имеет целью объединение граждан православного исповедания в районе с. Гуляйполе.

2. С этой целью Гуляйпольское Св. Троицкое религиозное общество: 1) устраивает молитвенные собрания, 2) управляет имуществом, полученным по договору от местных органов власти, 3) заключает сделки частного-правового характера, связанные с управлением культового имущества, 4) участвует в съездах религиозного общества, 5) назначает служителей культа для совершения религиозных обрядов.

II. Состав общества

3. Членом Гуляйпольского Св. Троицкого религиозного общества может быть каждый гражданин, принадлежащий к данному культу, достигший 18 лет.

4. Зачисление в члены общества производится общим собранием членов общества с открытым голосованием простым большинством голосов.

5. Выбытие из числа членов общества производится или по личному заявлению выбывающего или по постановлению 2/3 наличного числа членов общества по спискам.

6. Списки членов общества ежегодно представляются в отдел управления губисполкома.

III. Средства общества

7. Отдельные члены общества или его уполномоченные могут собирать добровольные пожертвования для покрытия расходов.

Примечание: обязательных членских взносов на членов общества возложено быть не может.

IV. Управление делами общества

8. Все вопросы, возникающие в жизни общества, разрешаются на общих собраниях общества открытым голосованием простым большинством голосов, за исключением случаев, предусмотренных в 5 п. II Устава общества. Общие собрания общества происходят открыто.

9. Для выполнения этих постановлений, а также внешнего представительства, общие собрания по мере встретившейся надобности выделяют из своей среды уполномоченных и действующих в пределах представленных каждому полномочий.

V. Порядок изменения устава общества

10. Устав общества может быть изменен общим собранием по предложению его членов большинством 2/3 голосов с последующим утверждением отдела управления, или по предложению подлежащих органов государственной власти.

VI. Порядок закрытия общества

11. Общество может быть закрыто: 1) по постановлению соответствующего исполкома или НКВД 2) вследствие ареста части членов общества, 3) по постановлению общего собрания членов общества.

12. В случае закрытия общества все имущество, находящееся в пользовании общества, возвращается местному Совету по инвентарному списку специальным уполномоченным, избранным для сего ликвидационным собранием общества.

Учредители: *

ДАЗО. Ф.Р-316. Оп.3. Спр.171. Арк.47-47зв.

Оригінал. Рукопис

№ 3

1925 р. – Підписка засновників Свято-Троїцької релігійної громади

Форма № 4
ПОДПИСКА

* Підписи.

Мы, нижеподписавшиеся учредители общества, устав коего зарегистрирован Комиссией по делам об обществах и союзах числа* года обязуемся:

1. Проводить деятельность учреждаемого нами общества (союза, товарищества и т.п.) исключительно в пределах утвержденного устава и методами, не противоречащими Конституции УССР и его законам.

2. Соблюдать все установленные для деятельности обществ и союзов правила и своевременно доставлять в губернский отдел и его подведомственные органы все необходимые сведения, в частности:

а) представлять не позднее недельного срока после утверждения протоколы заседаний правления, ревизионной комиссии, советов и общего собрания, а также отчеты правления и ревизионной комиссии;

б) сообщать состав органов управления делами общества (правления, совета, ревизионной комиссии) с точным указанием местожительства входящих в них лиц, а также о всех изменениях и их местожительстве;

в) публиковать о всех общих собраниях в местном официальном органе;

г) беспрепятственно допускать уполномоченных Губадминотделов или НКВД присутствовать на заседаниях и к ознакомлению с делами общества, а также с денежными и хозяйственными его операциями и давать необходимые справки и разъяснения;

д) о всех замеченных в деятельности общества (союза) изменениях немедленно доводить до сведения комиссии по делам об обществах и союзах.

Учредители:**

*ДАЗО. Ф.Р-316. Оп.3. Спр.171. Арк.58.
Оригінал. Рукопис*

№ 4

1925 р. – Анкета Свято-Троїцької релігійної громади

1. Наименование общины – Св. Троицкая Гуляйпольская православная.
2. Адрес – с. Гуляйполе, Запорож[ского] окр[уга].
3. Район деятельности общины – с. Гуляйполе и прилегающие к нему села и хутора.
4. Время основания общины – более ста лет.
5. Количество членов при основании – неизвестно.
6. Количество членов в настоящее время – 2195.
7. Возрастной состав и половой состав общины:
 - а) всего мужчин – 861 чел., из них от 18 до 22 лет – 182 чел., от 22 до 30 лет – 153 чел., от 30 до 40 лет – 111 чел., от 40 до 50 лет – 135 чел., и старше 50 лет – 280 чел.
 - б) всего женщин – 1334 чел., из них: от 18 до 22 лет – 253 чел., от 22 до 30 лет – 267 чел., от 30 до 40 лет – 210 чел., старше 40 лет – 216 чел., старше 50 лет – 388 чел.
8. Социальный состав членов общины:

рабочих – 2 чел., селян – 2154 чел., торговцев – 4 чел., служащих – [...] чел., кустарей и промышленников – 16 чел., интеллигентов – [...] чел., прочих – 27 чел.
9. Национальный состав – глав[ным] обр[азом] украинцы.
10. Сущность и основные догматы вероучений – Никеоцарьградский символ веры.
11. К какому религиозному течению община примыкает – к православному греко-российскому.

* Дату не назначено.

** Підписи.

12. Адрес центра объединения, имя, отчество и фамилия руководителя – г. Екатеринослав, Лагерная 5, Епископ Стефан Адриашенко.

13. Имеет ли община специально приспособленное здание для богослужения – имеет две церкви.

14. В какое религиозное объединение и управление входит – Екатеринослав[ская] епархия, Запорож[ское] викариатство, благочинный проживает в с. Санжаровка.

15. Какие религиозные ценности и достопримечательности находятся в распоряжении общины – две серебряно-вызолоч[енные] чаши и два серебряных креста.

16. Имеется ли библиотека – нет.

17. Из каких источников составляются средства общины – из добровольных пожертвований.

18. Сумма дохода за последние полгода и как и на что доход израсходован – с 1 июня по декабрь вкл[ючительно] 1924 г. получено 1026 р. 25 коп. и израсходовано на ремонт окон, покупку свечей, вина, ладана и др.

19. Количество и состав причта – шесть человек: три священника, 2 диакона на псаломщ[ической] вакансии и 1 псал[омщик].

20. Имя, отчество и фамилия, возраст и социальное положение руководителя и служителя культа – Председатель общины Никита Кондратович Бохан, 54 л., землероб, протоиерей Сергей Петрович Петров, 33 л., протоиерей Александр Тимофеевич Лоскутов, 35 л., протоиерей Александр Иванович Можаровский, 34 л., диакон Павел Никонович Гусаченко л. *, диакон Василий Александрович Праздников, 25 л.

21. Взаимоотношения с местными властями – вполне нормальные и хорошие.

22. Какие ненормальности наблюдаются в жизни общины – .

23. Краткое содержание вероучения и основные догматы – Бог единый по существу, но троистый в лицах, сотворил мир и человека. Падшего человека спасает воплотившийся Сын Божий своею крестною смертью и воскресением. Основанное Христом общество – церковь – под управлением трехстепенной иерархии и соблюдением семи таинств достигает Царства Небесного.

Учредители: **

ДАЗО. Ф.Р-316. Оп. 3. Спр.171. Арк.4-4зв.
Оригінал. Рукопис

№ 5

1925 р. – Звіт про діяльність Свято-Троїцької релігійної громади за 1924 рік

Деятельность общины главным образом выражалась в молитвенных собраниях и исполнении христианских обязанностей. Правильное же течение жизни общины определялось совещаниями общеприходскими и церковного совета. В 1924 г. общеприходских собраний было два; на них разрешены вопросы о церковном старосте, хоре, ремонте церкви, избран церковный совет и др. вопросы. Церковный совет, следуя указанию общих собраний, руководил текущей жизнью общины. Из крупных фактов деятельности общины в 1924 г. нужно отметить частичный ремонт церкви – вставку стекол на сумму 164 р. и организация строительного комитета по постройке церковной ограды и ремонта церкви в 1925 г.

Председатель правления: Н.Бохан
Секретарь: М.Закарлюка

ДАЗО. Ф.Р-316. Оп.3. Спр.171. Арк.11.

* Вік не зазначено.

** Підписи.

№ 6

1925 р. – Фінансовий звіт Свято-Троїцької релігійної громади за 1924 рік

ПРИХОД	РАСХОД
1) продано свечей 6 п. 16 ^{1/2} ф. на 1188 р. 20 к. и 10 ф. израсх[одовано] на люстру	1) куплено свечей 7 п. 30 ^{1/2} ф. – 512 р. 65 к.
2) ладану 12 р. 80 к.	2) ладану 20 ^{1/2} ф. 50 р. 60 к.
3) тарелоч[ного] сбора 154 р. 8 к.	3) вина 94 р. 10 к.
4) при браках и крещениях 88 р. 12 к.	4) звонарю 91 р. 11 к.
5) пожертвовано 9 р. 40 к.	5) хору 47 р. 50 к.
6) возвратные свечи 1 р. 54 к.	6) на канцел[ярские] принадл[ежности] 5 р. 68 к.
7) приход[ных] сборов 5 р. –	7) ремонт:
8) на венчики и молитвы 19 р. 51 к.	а) крыши 18 р. 85 к.
Итого 1478 р. 65 к.	в) стекла 164 р.
	с) книг богослуж[ебных] 33 р.
	д) побелка клад[бищенской] цер[кви] 15 р.
	8) на разъезды и съезды 123 р.
	9) * 5 р. 65 к.
	10) содержание сторожки 87 р. 92 к.
	11) очистка навоза 25 р.
	12) фотограф[ические] карточки 21 р.
	13) содержание епископа и благоч[инного] 27 р.
	14) разные мелкие расходы 59 р. 50 к.
	Итого 1381 р. 50 к.

Осталось на 1925 г.:

денег 97 р. 9 к.

свечей 1 п. 4 ф.

Председатель правления: Н.Бохан

Секретарь: М.Закарлюка

ДАЗО. Ф.Р-316. Оп.3. Спр.171. Арк.10–10зв.

Оригінал. Рукопис

№ 7

1925 р. – Список членів правління церковної ради Свято-Троїцької релігійної громади

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Лет	Местожительство, адрес	Социальное положение
1	Бохан Никита Кондратьевич	54	с. Гуляйполе, Красноармейская ул., д. № 16	крестьянин- середняк
	Губенко Гавриил	55	г. Гуляйполе,	–/–

* Слово не прочитано.

2	Захарович		Украинская ул., д. № 35	
3	Войцеховский Никита Евсеевич	41	г. Гуляйполе, ул. III Интернационала, д. № 56	—//—
4	Литвиненко Артемий Евсеевич	60	г. Гуляйполе, ул. Выходная, д. № 2	—//—
5	Закарлюка Максим Павлович	54	с. Гуляйполе, ул. Победы, д. № 239	—//—
6	Коростылев Вукол Авксентьевич	53	с. Гуляйполе, ул. Трудовая, д. №8	—//—

Председатель правления: Н.Бохан
Секретарь: М.Закарлюка

ДАЗО. Ф.Р-316. Оп.3. Спр.171. Арк.8-8зв.
Оригінал. Рукопис

№ 8

1925. – Список членів причету Свято-Троїцької релігійної громади

№ п/п	Фамилия, имя, отчество	Должность, сан	Лет	Образование	Местожительство, адрес
1	Петров Сергей Петрович	священник- протоиерей	33	высшее	с. Гуляйполе ул. 9 января, № *
2	Лоскутов Александр Тимофеевич	то же	35	высше- среднее	с.Гуляйполе ул. Франко, № 8
3	Можаровский Александр Иванович	то же	35	высше- среднее	с.Гуляйполе ул. Красная, № 12
4	Праздников Василий Александрович	псаломщик- диакон	25	среднее	с.Гуляйполе ул. III Интернационала, № 8
5	Гусаченко Павел Никонович	то же	41	то же	с. Гуляйполе ул. 9 января, № 9
	Огневцев Григорий Иванович	псалом щик	1	высшее	с. Гуляйполе ул. III Интернационала, № 3

Председатель правления: Н.Бохан
Секретарь: М.Закарлюка

ДАЗО. Ф.Р-316. Оп.3. Спр.171. Арк.9-9зв.
Оригінал. Рукопис

№ 9

1927 р., жовтня 2. – Протокол № 7 засідання членів церковної ради Свято-Троїцької релігійної громади

Присутствовало 35 человек.

* Номер не зазначено.

Председателем собрания избран Иван Семенюта, секретарем Семен Гавриленко.

Повестка дня:

1. Доклад о декларации Митрополита Сергия.

Слушали: 1. Доклад о декларации Митр[ополита] Сергия, свящ. И.Климентьева, при чем были заслушаны следующие документы: а) ответ Митр[ополита] Сергия Луганскому духовенству от 20/VII – 27 г.; б) телеграмма Митр[ополита] Евлогия Митр[ополиту] Сергию от 23/VIII – 27 г.; в) письмо Митр[ополита] Сергия Митр[ополиту] Евлогию от 2/IX – 27 г. № 291; г) письмо Митр[ополита] Михаила Экзарха всея Укр[аины] от 27/VIII – 27 г.; д) выдержка из письма Еп[ископа] Константина от 2/IX – 27 г.; е) приветствие схи. Архиеп[ископа] Димитрия от 9/IX – 27 г.; ж) отношение прот[оиерея] К.Перевозникова от 30/IX – 27 г. на имя церковного совета Гуляй-Польской церкви.

Постановили: 1. Заслушав декларацию исп[олняющего] об[язанности] Патр[иаршего] Местоблюстителя Митр[ополита] Сергия и Врем[енного] Свящ[енного] Синода при нем, которая послужит основой для установления нормальных отношений между церковью и государством, причт и церковно-приходской совет Св. Троицкой церкви с. Гуляй-Поля Запорожского округа, находит, что разрешение этого вопроса вполне желательно и необходимо, а потому и приветствует эту декларацию. Митр[ополит] Сергей, который действует в полном согласии с Первосвятителем Патр[иаршим] Местоблюст[ителем] Митр[ополитом] Петром и Митр[ополитом] Михаилом, Экзархом всея Украины. При чем выражают свое пожелание:

1) чтобы церковная легализация проводилась в жизнь самую церковь в лице ее канонической власти, а не частными «инициативными группами»,

2) должна обнимать собою всю Патриаршую церковь в полном ее составе,

3) должна вполне соответствовать достоинству церкви и ни в чем не нарушать чистоты веры и православия, и, наконец, 4) мы выражаем горячее пожелание о скорейшем возвращении на свои места всех лиц, находящихся в заточении и изгнании, в частности своих епархиальных епископов: Еп[ископа] Макария и Еп[ископа] Стефана].

Председатель собрания: Семенюта

Секретарь: С.Гавриленко

С подлинным верно:

Секретарь правл[ения] общ[ины]: Чайковский

ДАЗО. Ф.Р-316. Оп.3. Спр.171. Арк.151-151зв.

Засвідчена копія. Рукопис

№ 10

1928 р., січня 29. – Протокол № 2 засідання членів правління Свято-Троїцької релігійної громади

Под председательством Веретельника Иллариона при секретаре Чайковском Ерасте.

Повестка дня:

1. О приобретении нот.

2. О переизбрании помощника казначея общины.

Слушали: 1. Заявление регента хора Пасечника о приобретении для церкви нот (сборника Бахметьева – литургию).

Постановили: 1. Означенный сборник Бахметьева 2-ю часть (литургию) приобрести, выписав их из Ленинграда.

Слушали: 2. Заявление помощника казначея об освобождении его от занимаемой им должности.

Постановили: 2. Перенести на общее собрание членов общины.

Председатель правления общины: И.Веретельник
Секретарь: Чайковский

*ДАЗО. Ф.Р-316. Оп.3. Спр.171. Арк.47.
Засвідчена копія. Рукопис*

№ 11

***1928 р., вересня 11. – Протокол № 18 загальних зборів членів Свято-Троїцької
релігійної громади***

Председателем собрания избран Войцеховский Никита, секретарем Бохан Никита Кондратович

Повестка дня:

1. О приглашении Епископа Днепропетровского Порфирия для совершения 27-го сего сентября храмового богослужения и освящения престолов и храма после произведенного внутреннего ремонта.

Слушали: 1. Предложение о приглашении Епископа Днепропетровского Порфирия для совершения 27-го сего сентября храмового богослужения и освящения престолов и храма после произведенного внутреннего ремонта.

Постановили: 1. Просить Пресвященного Епископа Порфирия прибыть в с. Гуляй-Поле для совершения храмового богослужения и освящения престолов и храма после произведенного внутреннего ремонта, кроме того обратиться с просьбой к гражданской власти о разрешении Епископу Порфирию, врем[енно] Управляющему Днепропетровской Епархией прибыть в с. Гуляй-Поле на 26, 27 и 28 сего сентября для совершения им богослужения в день храмового праздника и освящения престолов и храма после произведенного ремонта внутри храма.

Для исходатайствования вышеупомянутого разрешения уполномочить гр. Николая Софроновича Сороковского.

Председатель собрания: /Н.Войцеховский/

Секретарь: /Н.Бохан/

С подлинным верно:

Секретарь правления общины: Чайковский

*ДАЗО. Ф.Р-316. Оп.3. Спр.171. Арк.122-122зв.
Засвідчена копія. Рукопис*

№ 12

***1928 р., вересня 19. – Заява єпископа Криворізького Порфирія Гулевича до
Запорізького окружного відділення ДПУ про дозвіл на відвідання с. Гуляйполе з
метою духовного служіння***

В Государственное Политическое Управление
при Запорожском окрисполкоме
Епископа Порфирия (Гулевича)

Заявление*

Определением Экзарха Украины Митрополита Михаила я назначен Епископом Криворожским с назначением мне места жительства в Днепропетровске и с поручением духовного окормления всей Днепропетровской Епархии. В состав Днепропетровской Епархии входят округа: 1) Днепропетровский, 2) Запорожский, 3) Криворожский и Артемовский. Таким образом, я являюсь духовным руководителем – Епископом

* Поміта у верхньому лівому куті аркуша: К сведению. 19/IX – 28.

православных церквей и Запорожского округа. Имея надобность посетить по церковным делам с. Гуляйполе и прослужить там с 26-го числа сентября (вечером) по 30-е утром, прошу ГПУ Запорожья дать мне на это соответствующее разрешение.

Епископ Порфирий Гулевич

ДАЗО. Ф.Р-316. Оп.3. Спр.171. Арк.121.

Оригінал. Рукопис

SUMMARY

The registration documents of religious communities of the Southern region of Ukraine by 1920s–1930s are analysed as mass sources, which allow to investigate a wide spectrum of historical problems on the level of government-church and inside-church relations. The criteria and methods of analysis of various kinds of the documents are determined.

К.С. Лях

СПРОБА ДІАЛОГУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З НІМЕЦЬКИМИ КОЛОНІСТАМИ: КІЛЬКА ОРИГІНАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ З ФОНДІВ ДАЗО

За даними суцільного перепису населення 1926 р., в Україні проживало 393,9 тис. так званих німців-колоністів, з яких 359,6 тис. чол. мешкало в сільській місцевості і 34,2 тис. – у містах. Вони становили 1,4% населення України, але зосереджувалися переважно в її південному регіоні. Так, у Катеринославській губернії вони становили 2,8% населення, Одеській – 3,6%. На початку 20-х років ХХ ст. в Україні існувало 857 німецьких колоній. Найбільше їх було в Одеській губернії – 240, Катеринославській – 189, Донецькій – 145, Волинській – 144 [4, с.8]. Населення Запорізького округу в середині 20-х років становило 471 127 чол., з яких українці складали 81,32%; німці та меноніти – 5,45%, євреї – 3,3%, російськомовні – 10,7% та представники інших національностей – 0,13% [8, арк.3].

В окремих районах німецькомовне населення становило від 63 до 90% населення, зокрема, у Молочанському районі Маріупольського округу – 63%, Люксембурзькому районі цього ж округу – 81%, Високопольському районі Херсонського округу – 66%, Пришибському районі Мелітопольського округу – 79%, у Фрідріх-Енгельсівському районі Одеського округу – 95%, Карло-Лібкнехтівському районі Миколаївського округу – 90% [4, с.8].

Лютнева революція 1917 р. пробудила в німецьких колоністах надії на поліпшення їх становища. Передусім, вони чекали скасування так званих “ліквідаційних законів” 1915–1916 рр., згідно з якими передбачалося істотно зменшити розміри землеволодіння російських підданих австрійського, угорського та німецького походження, особливо в зоні 150 кілометрів вздовж західного кордону і 100 кілометрів уздовж узбережжя Балтійського, Чорного, Азовського та Каспійського морів. Німецькомовні громади сподівалися також, що німецька мова буде знову введена як мова їх діловодства, навчання та богослужіння. Саме цим, а також відсутністю особливої довіри до партій та об’єднань, які виникали в цей період, як “триби після дощу”, пояснюється деяке поживавлення діяльності німецької меншини, особливо менонітів, у громадсько-політичному житті країни [7, с.78-81].

Німецькі колоністи, хоч і не були радикально настроєною верствою населення та намагались, наскільки це було можливо, триматися осторонь національно-визвольних